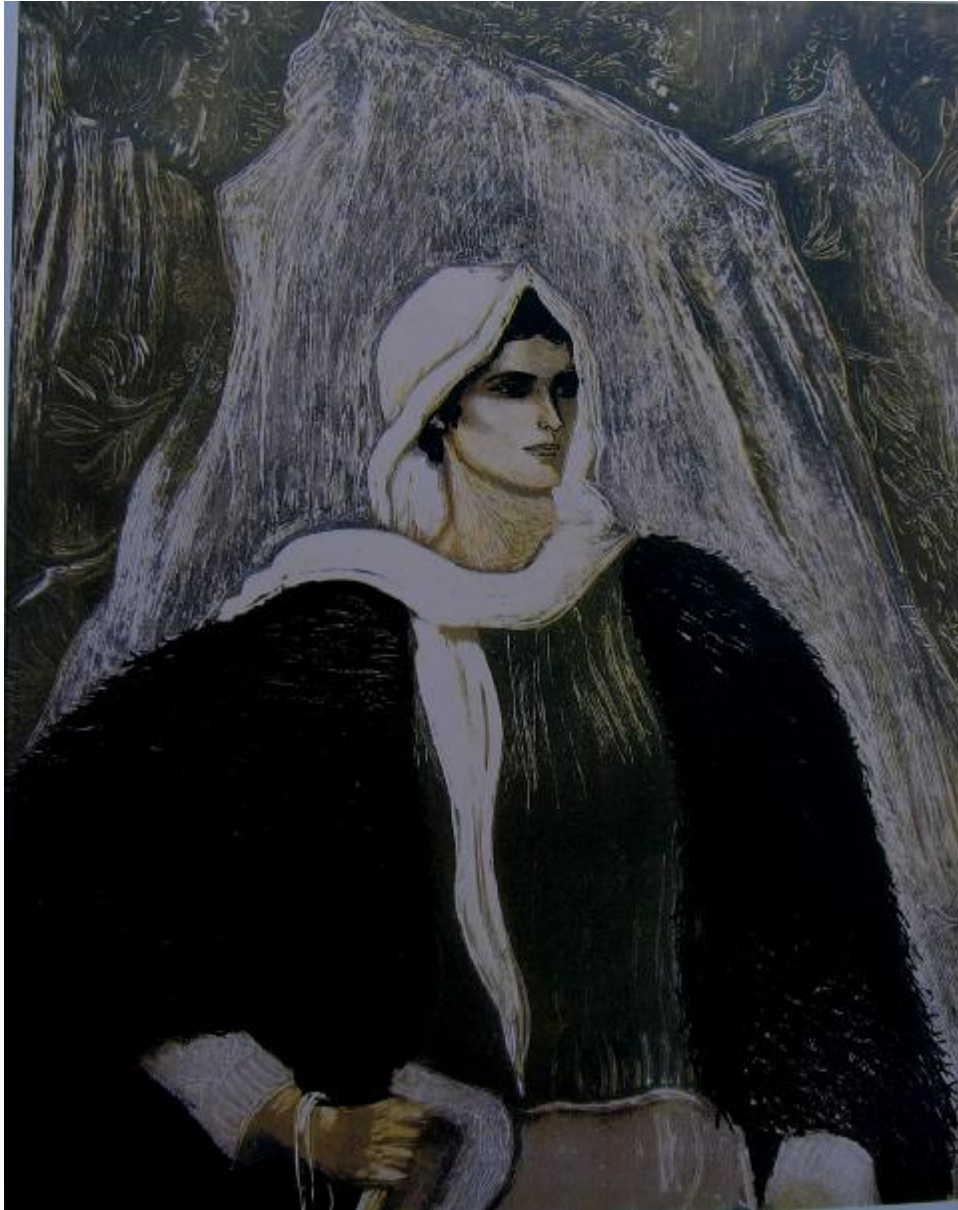

**Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ
ΤΗΣ ΓΟΡΤΥΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ**
(Αφιέρωμα στις συμβολικές μορφές του Βαλτεσινίκου)

«Αγρότισσα». 1951
Βάλλιας Σεμερτζίδης (1911-1983).
Καλλιτεχνική Συλλογή Ε.Τ.Ε. 1994

*[...] Λουλούδια του έρωτα, [...]
Γιόμισα τις παλιές μου τσέπες,
Πήγα και στη μάννα μου!
Καθόταν κάτω από το φεγγάρι,
και με νοιαζόταν[...]*

(Ν. Βρεττάκος 1912-1991)

Παναγούλια – Κουτσούκου Αδαμαντία
ΠΑΛΑΙΟ ΦΑΛΗΡΟ - ΜΑΡΤΙΟΣ 2010
ΑΘΗΝΑ

Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΤΗΣ ΓΟΡΤΥΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

«Αγρότισσα» (1951)
Βάλιας Σεμερτζίδης (1911-1983)
Καλλιτεχνική Συλλογή, της Ε.Τ.Ε 1994.

Στην ορεινή Γορτυνία, η κοινωνία ήταν αυτοκαταναλωτική. Την επιβίωση εξασφάλιζαν κυρίως η καλλιέργεια δημητριακών και η εκτροφή αιγοπροβάτων. Η παραγωγή και η διάθεση των βασικών προϊόντων διατροφής και ένδυσης γινόταν επί τόπου. Η δυναμική συμβολή των παραδοσιακών γυναικών του Βαλτεσινίκου και γενικότερα της Γορτυνίας, στην οικογένεια, στην κοινωνία και στην τοπική οικονομία είναι διαχρονικά αποδεδειγμένη. Η γυναίκα της υπαίθρου, είχε και έχει αναπτυγμένη την αίσθηση της δημιουργίας, της προσφοράς και της αυτόνομης οικονομίας.. Με την αδιάκοπη εργασία της δίπλα στον άντρα, συντελεί δυναμικά στην παραγωγή των αγαθών. Σε παλιότερες εποχές εργάζεται περισσότερο παραγωγικά και σκληρά σε όλους τους τομείς της οικονομίας. Συνεισφέρει και συμπληρώνει ουσιαστικά το οικογενειακό εισόδημα.

Στον **πρωτογενή οικονομικό τομέα**, που αποτελεί και την κύρια παραγωγική δραστηριότητα των κατοίκων, συμβάλλει δυναμικά με τη δραστήρια συμμετοχή της στην παραγωγή των αγροτικών προϊόντων, από τη γεωργία, την κτηνοτροφία και την εύλογη εκμετάλλευση του δασικού πλούτου.

Στον **δευτερογενή οικονομικό τομέα** συμμετέχει δραστήρια και αποτελεσματικά:

α) στην επεξεργασία των γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων για την παραγωγή τροφίμων, όπως ζυμαρικών, άρτου, τυροκομικών και πολλών άλλων προϊόντων και υποπροϊόντων διατροφής.

β) Στην λογική αξιοποίηση του δασικού πλούτου, για την παραγωγή διαφόρων προϊόντων και αγαθών, όπως χρωστικών υλών από φυτικές πρώτες ύλες, την εξασφάλιση θέρμανσης από καυσόξυλα κ.λπ.

γ) στην παραδοσιακή κλωστοϋφαντουργία, επεξεργάζεται το μαλλί των αιγοπροβάτων, υφαίνει και παράγει ποικιλία από χρήσιμα προϊόντα υφαντικής για την ένδυση της οικογένειας και για όλον τον οικιακό και αγροτικό ιματισμό.. Στον **τριτογενή οικονομικό τομέα** συμμετέχει στο εμπόριο α) με την επί τόπου διάθεση ή την ανταλλαγή σε είδος του

περισσέυματος των γεωκτηνοτροφικών και δασικών προϊόντων. β) Με τη διάθεση προϊόντων υφαντικής, τα οποία παράγει κατόπιν παραγγελιών «κατ οίκον». Εκτός από την παραγωγή και την επεξεργασία προϊόντων προς ίδια κατανάλωση ή προς διάθεση, η γυναίκα γ) προσέφερε εθελοντικά, σημαντικές κοινωνικές υπηρεσίες. Παρέχει φυσικά η πνευματικά αγαθά προς εξυπηρέτηση των συνανθρώπων της. Άλλοτε παρέχει αυτά από την κοινωνική της ζωή, όπως η πρακτική γιάτρισσα, άλλοτε από την πνευματική ζωή της. Πάνω από όλα, προσφέρει

«Αγρότισσες»
Βασίλειος Γερμενής
Καλλιτεχνική Συλλογή της Ε.Τ.Ε 1994

το υπέρτατο αγαθό την ανθρώπινη ζωή και η αξία της ζωής είναι αλογάριστη. Η προσφορά και η υπεράσπιση της ζωής είναι ο ουσιωδέστερος λόγος ύπαρξής της. Την υποστηρίζει δυναμικά, αποτελεσματικά, σε κάθε εποχή, κάτω από οιοσδήποτε συνθήκες και μέχρι αυτοθυσίας. Είναι γερό στήριγμα και θετική κατευθυντήρια δύναμη στην πατριαρχικά δομημένη οικογένεια της Γορτυνίας. Έχει τη δυναμική που ωθεί την κοινωνία μπροστά, όπως το λάδι κύλισε τον τροχό της ανάπτυξης, όπως η ορμή του νερού γύριζε τη μυλόπετρα. Μοναδική της αμοιβή είναι η ηθική ικανοποίηση που εισπράττει, προσφέροντας από το περίσσειμα της ψυχής. Η παραδοσιακή γυναίκα της Γορτυνίας είναι ανέκαθεν σημαντικός οικονομικός παράγοντας και συγχρόνως υποδειγματικό ηθικό πρότυπο ζωής. Γαλουχημένη στα στήθη της μάνας γης, Αρκαδίας, βέβαιο είναι ότι έχει συμβάλει τα μέγιστα στην ύφανση του ιστού του αρκαδικού πολιτισμού. Η ιστορία, η παράδοση και η ζωή με τις πράξεις και τα δημιουργήματα του μόχθου της, σμιλεύουν μία γυναικεία μορφή συμβολική.

ΚΑΘΗΚΟΝΤΑ ΓΕΝΙΚΑ

Αρχές του 20 αιώνα.
Κρύαβρυση- Βαλτεσινίκο

Κατά κανόνα, η παραδοσιακή Γορτύνια,, είναι πολύτεκνη μάνα. Εκτός από την τεκνοποίηση, τις πολυσύνθετες υποχρεώσεις και ευθύνες για την υγεία, την προστασία, την σίτιση, την διατροφή και την ανατροφή των παιδιών, την φροντίδα της μεγάλης πατριαρχικής οικογένειας, την παρασκευή του ψωμιού και τη διατήρηση άριστων συνθηκών

Βαλτεσινίκο 1925

υγιεινής, τάξης και ομορφιάς παντού και πάντα αναλαμβάνει και ρόλους, πάνω από αυτούς που ταυτίζονται με τη φύση της.

Υπέρ-εργάζεται παραγωγικά, έξω η μέσα στο σπίτι. Με έξυπνο προγραμματισμό:

α) Συμμετέχει ενεργά σε όλες της αγροποικιμικής ζωής. Οι εσωτερικές πάγιες τακτική διεκπεραίωση. προλαμβάνονται όλες οι γεωκτηνοτροφικές εργασίες, τον άντρα. Οι εργασίες αυτές

τις εξωτερικές υποχρεώσεις καθημερινές η εποχικές.

υποχρεώσεις απαιτούν Παράλληλα, επιβάλλεται να εξωτερικές άλλοτε μαζί, άλλοτε χωρίς δεν αναβάλλονται, αλλά

πρέπει να γίνονται τον κατάλληλο χρόνο. Κάνει επιδέξια τον καταμερισμό και την ιεράρχηση όλων των αναγκών και υποχρεώσεων, σε σχέση και με τον χρόνο. Συγχρόνως, με τη φροντίδα της οικογένειας, εργάζεται στην παραγωγή, στην επεξεργασία και στην διάθεση των γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων. Συμμετέχει στην προμήθεια και αξιοποίηση, στην διάθεση, στην προστασία και οικονομία των δασικών προϊόντων και αγαθών. Σε δύσκολες οικονομικές συνθήκες ξενιτεύεται εποχικά, ως εσωτερικός οικονομικός μετανάστης.

«Σκηνή σε Κεντρική Βρύση»,
Αλμπουμ PEYTIER
Εκδόσεις Εθνικής Τραπέζης.

E. Dodwell 1819.
A. classical and
Topographical Tour
Through Greece. (E.O.T.) Λεπτ.
Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.
Αμερικανική Σχολή
Κλασσικών Σποδών -Αθήνα

β) Υπερεργάζεται μέσα στο σπίτι και παράγει αδιάκοπα. Αξιοποιώντας όλες τις δυνατότητες και τον διαθέσιμο χρόνο που της παρέχει ο χειμώνας, επεξεργάζεται, νηματοποιεί και βάφει το μαλλί των αιγοπροβάτων. Υφαίνει και παράγει πολλά χρήσιμα προϊόντα υφαντικής. Η αγρότισσα αποκλειστικά παράγει, στα πλαίσια της οικοτεχνίας, ποικιλία μάλλινων, μαλλοβάμβακων και βαμβακερών υφαντών. Ράβει με αυτά τον ιματισμό της οικογένειας, της κατοικίας και της αγροποιομενικής ζωής της υπαίθρου. Εκτός από όσα δημιουργεί προς ίδια χρήση, παράγει επιπλέον υφαντά, κεντήματα ή πλεκτά προς διάθεση. Η παραδοσιακή υφαντουργία, για την εποχή της, είναι σημαντικός οικονομικός παράγοντας.

Τιμά και τηρεί τα ήθη, τα έθιμα και τις παραδόσεις της κοινωνίας της. Με το συντηρητικό πνεύμα της, διασώζει τα τοπικά έθιμα και τις παραδόσεις.

Επιλέγει το ωφέλιμο από τις εμπειρίες της ζωής, συνθέτει και εξελίσσεται.

Είναι θρησκευόμενη και προσφέρει με ανιδιοτελή διάθεση πνευματικά ή φυσικά αγαθά. Σπουδαιότερο και αυτονόητο καθήκον θεωρεί την προσφορά ανιδιοτελούς αγάπης χωρίς όρια, προς τον συνάνθρωπο και το περιβάλλον. Ο τρόπος ζωής της δηλώνει: Να προσφέρεις αλογάριαστα και να ζεις, γιατί πλούτος, είναι η ανεξάντλητη προσφορά! Να αγωνίζεσαι, γιατί η ευτυχία είναι κρυμμένη στον αγώνα!

Το μεγαλείο της λαϊκής πολύτεκνης μάνας, που προσφέρει και ευτυχέι προσφερόμενη, που αναθρέφει τα παιδιά της με αυτοθυσία σαν εκείνη του Δημιουργού, εκφράζει η λαϊκή μούσα, με τη φωνή της ταπεινής πέρδικας.

Παπαδοπούλα θέριζε
σε ένα βαθύ κριθάρι.
εθέριζε δεμάτιαζε,
οργούς- οργούς δεμάτια.
Ωραίς, ωραίς εθέριζε,
κι ωραίς εκοιλοπόννα.
κι ένα πρωί πολύ πρωί,
οι πόνοι τη βαρέσαν,
κι ένα δεμάτι αγκάλιασε
το παιδί γεννιέται!

Μια περδικούλα αγνάντευε [...] της κόρης μίλησε και της γυναικάς λέει: Έχω δέκα οχτώ πουλιά, και πάλι τόσα νάχω Για ούλα λαχαρίζω [...] Αστραπές βροντές να ακούσεις, τη φωλιά σου μην αφήσεις [...]

«Θερισμός στην Ολυμπογή».
Γεώργιος Μόσχος (1906-1990). Λεπτομέρεια.
Καλλιτεχνική Σύλλογή της Ε.Τ.Ε. 1994.

Α) ΥΠΕΡΕΡΓΑΣΙΑ ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΟ ΣΠΙΤΙ

1. ΕΝΕΡΓΟΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ

Στην γεωργία, αγωνίζεται σκληραγωγημένη με τα παραδοσιακά μέσα και τις αντίξοες συνθήκες ενός πολύ ορεινού και άγονου τόπου, βοηθώντας τον άντρα σε όλες τις εποχικές εργασίες. Το φθινόπωρο αποξημιώνονται από την ανταπόδοση της ορεινής γης, με τη συγκομιδή της σοδειάς, που είναι αμοιβή για τον καθημερινό μόχθο.

Συλλέγει, αποφλοιώνει, αποξηραίνει και διατηρεί ή διαθέτει, αν χρειαστεί, προϊόντα της ετήσιας

μικρής παραγωγής. Βοηθάει ή κάνει **τη σπορά** των σιτηρών για την επόμενη σοδειά. Ετοιμάζει τα φρέσκα σιτηρά για **άλεσμα** από τον υδρόμυλο. Με σιτάλευρο, **ζυμώνει το ψωμί**, τον **άρτο** ή **προσφορά** και τα ντόπια ζυμαρικά ή **μαγειριά**.

(Η παραλλαγή του αιγνατικού δημοτικού τραγουδιού που ακολουθεί **είναι από το Βαλτεσινικό Γορτυνίας**. («Με τη δύναμη του νερού», Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, ΚΕΕΛ, αρ. 968, σ. 4132, έρευνα – καταγραφή:

Χαρίλαος Σακελλαριάδης, 1929)

Γείραν τα απόσκια γείρανε
Λελούδω στην αυλή σου
Και συ Λελούδω νύχτωσες!
Στο μύλο μην πηγαίνεις!
Γιατί είναι Τούρκος μλωνάς,
και αράπης πασπαλιάρης,

Παίρνει το ξάγι φίλημα!
χούφτα τα μαύρα μάτια!
κι εκείνη δεν τον άκουσε,
Της μάνας της το λόγο!
Και το άλογο εφόρτωσε,
παίρνει και πάει στο μύλο.

Βρίσκει τον μύλο αδειανό!
Και το νερό κομμένο!

«Θερισμός» (1925)

Επαμεινώντας Θεωμόπουλος (1878-1974).
Καλλιτεχνική Συλλογή της Ε.Τ.Ε. 1994.

Χοριάτικος φούρνος.

Άροτρο Δεν διαφέρει από εκείνο που περιγράφει ο Ησίοδος. Μουσείο Μπενάκη Αθήνα

Σκεύη και εργαλεία: ζύλινα, χάλκινα,, πήλινα,, μαντέμι, από έλατο. πλατάνι ή κέδρο.

«χαλασμένοι μύλοι...,
σβησμένοι φούρνοι...»!

Την Άνοιξη και το καλοκαίρι εργάζεται συστηματικά **στην κηπευτική**, για την σπορά ή την φύτευση, την άρδευση και την καλλιέργεια των κήπων, για την **παραγωγή των κηπευτικών προϊόντων**. Διαχειρίζεται την περιορισμένη παραγωγή με πρόβλεψη και οικονομία. Μικρό μέρος των κηπευτικών θα καταναλωθεί νωπό.

Το υπόλοιπο προϊόν θα συγκεντρωθεί ώριμο το φθινόπωρο. Ένα μέρος του θα καλύψει διατροφικές ανάγκες της οικογένειας έως τη νέα παραγωγή. Το περίσσευμα θα διατεθεί στο εμπόριο ή θα ανταλλαχθεί σε είδος.

Στη μελισσοκομία, συμμετέχει στην μετακίνηση, στην εκτροφή, στην φροντίδα και στο τρύγημα των μελισσιών, στην συσκευασία και στην διάθεση των μελισσοκομικών προϊόντων. Βοηθάει σημαντικά **στον θερισμό και στο αλώνισμα των σιτηρών**.

{...} Γύρο τριγύρω τα αλωνιού,
συμπάει με το δικράνι,
ομορφομάτα κοπελιά
με κλαρωτό φουστάνι.
Κι όταν κατά το λιόγεμμα
Τα αλώνι έχει γίνει,
κερνάει η νοικοκυρά κρασί
Κανένα δεν αφήνει[...].

Αναπαράσταση αλωνίσματος-λικνίσματος στο Βαλτεσινίκο.

2. ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ

Όλες τις εποχές του χρόνου, φροντίζει για την εκτροφή, την υγιεινή διαβίωση και την εύλογη εκμετάλλευση των οικόσιτων, σταβλισμένων ή ελεύθερης βοσκής ζώων και υποζυγίων. Αξιοποιεί δεόντως τα προϊόντα ή τα αγαθά που προέρχονται από αυτά. Δεν εξαιρούνται της θαλπωρής και τα κατοικίδια..

Από την κτηνοτροφία, την ορνιθοτροφία ή την χοιροτροφία, εξασφαλίζει το κρέας και τα υποπροϊόντα του. Με κρέας από οικόσιτο χοιρινό, ετοιμάζει το νόστιμο παστό της Γορτυνίας. Συντηρημένο με παραδοσιακό τρόπο σε πήλινα δοχεία ή στάμνες, το παστό κρέας προορίζεται για ίδια κατανάλωση, για ετήσια κάλυψη διατροφικών αναγκών της οικογένειας. Από τα περισσεύματα του ζωικού ή φυτικού λίπους, φτιάχνει το σαπούνι. Με γάλα αιγοπροβάτων παρασκευάζει τυροκομικά προϊόντα: τυριά, μυζήθρες, γιαούρτι, ξινόγαλα, βούτυρο. Με φρέσκα προϊόντα από την γεωκτηνοτροφική παραγωγή παρασκευάζει ζυμαρικά, ντόπια εδέσματα και γλυκίσματα. Όλα τα προϊόντα είναι μοναδικής διατροφικής αξίας. Από τα κοπάδια των αιγοπροβάτων προμηθεύεται και επεξεργάζεται το μαλλί, σημαντική πρώτη ύλη για την υφαντική.

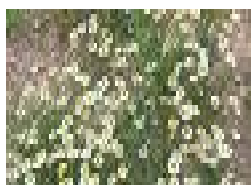
«Πρόβατα» (1926)
Έκτωρ Δούκας (1885-1969)
Καλλιτεχνική Συλλογή εκδόσεων Ε.Τ.Ε. 1994

«Χωρική με κατσίκες»
Νικόλαος Οθωναίος
Καλλιτεχνική Συλλογή εκδόσεων Ε.Τ.Ε.

3. ΕΥΛΟΓΗ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΔΑΣΙΚΟΥ ΠΛΟΥΤΟΥ

Η γεωργική παραγωγή, η κτηνοτροφία, η μελισσοκομία, η επιβίωση της πανίδας και της χλωρίδας, ο δασικός πλούτος, η ζωή και ο ιδανικός αρκαδικός πολιτισμός παρέχονται από την ζωογόνο φύση του Μαινάλου.

Η προσφορά και η αξία της μάνας φύσης εκτιμώνται και αξιοποιούνται με λογική από τη γυναίκα της υπαίθρου. Γνωρίζει ότι πρώτο το δάσος γεννά και ότι είναι απαραίτητη πηγή ζωής. Εκτός από την ενεργό συμμετοχή της στην *εύλογη εκμετάλλευση* και στην *σημαντική συμβολή* της στην *αξιοποίηση του δασικού πλούτου*, με την *κτηνοτροφία*, την *γεωργία* και την *προμήθεια ξυλείας* για διάφορους σκοπούς (αργαλειός, σύνεργα νηματοποίησης και υφαντικής, αγροτικά εργαλεία, έπιπλα και σκεύη μικροξυλογλυπτικής, οικοδομική ξυλεία, καυσόξυλα), έχει αναπτύξει μία δυνατή πνευματική σχέση αγάπης και

αμοιβαιότητας με το δάσος.

Έχει αίσθηση *οικονομίας* και *σεβασμού* προς όλους τους φυσικούς πόρους και συμβάλλει συνειδητά στην *εξυγίανση* και στην *διατήρησή τους*. Βοηθώντας στην κοπή και στην μεταφορά των ξερών ελάτων, εξασφαλίζεται αφενός η *ξυλεία θέρμανσης* για το τζάκι και τον φούρνο και αφετέρου *απομακρύνονται* τα ασθενή και επιζήμια νεκρά δέντρα.

Η απομάκρυνση των ζημιογόνων ξερών ελάτων από το δάσος του Μαινάλου επιβάλλεται σήμερα όσο ποτέ άλλοτε. Σύμφωνα με τους ειδικούς, η *εξυγιαντική υλοτομία* στο Μαίναλο είναι αναγκαία για να σταματήσει η καταστροφική μετάδοση της ασθένειας στην ελάτινη και κατά έμμεσο τρόπο, στην ανθρώπινη κοινωνία.

Σεβόμενη τα συστήματα *πολλαπλασιασμού* της χλωρίδας, συλλέγει πολλά *εδώδιμα*, αυτοφυή προϊόντα από το αφιλόκερδο δάσος, για την κάλυψη διατροφικών και άλλων αναγκών. Αξιοποιεί διατροφικά όσα προσφέρονται σε *μεγάλη ποικιλία* από την φύση όπως *αγριοχόρτα*, *βολβούς*, *σπαράγγια*, *διάφορα είδη μανιταριών* και άλλα..

Εξοικονομεί αρωματικά βότανα και χρησιμοποιεί αυτά ως καρυκεύματα, όπως ρίγανη, δεντρολίβανο, μάραθα μυρώνια, δυόσμο, θυμάρι. Συλλέγει βότανα φαρμακευτικά για θεραπευτικούς σκοπούς, όπως τσάι, χαμομήλι, φασκόμηλο, ιζό (γκι) και την ελατόπισσα (είδος ρητίνης από τον κορμό του ελάτου) και πολλά άλλα.

Χρησιμοποιεί σε διάφορες κοινωνικές ή θρησκευτικές εκδηλώσεις άνθη μοναδικά, όπως κυκλάμινα, κρινάκια, ανεμώνες, άνθη αρωματικά, όπως βιολέτες, λεβάντα και τα μυροβόλα μανουσάκια για τον στολισμό του Επιταφίου.

Προμηθεύεται για τη βαφική χρωστικά φυτά, άνθη, ρίζες, καρπούς και φλούδες. Κάποτε οι γυναίκες επεξεργάζονταν τα σπάρτα ή την άγρια σίκαλη και παρήγαγαν φυτικό νήμα για την κατασκευή σχοινιών και νημάτων και εξέτρεφαν μεταξοσκώληκες για την παραγωγή μεταξίου.

Η γυναίκα της υπαίθρου δεν σπαταλά τα αγαθά της φύσης. Ενστικτωδώς και αυτονόητα,

ενδιαφέρεται για χλωρίδας και της

Αξιοποιεί τις

να ποτίζονται ,

και διασώζονται

φυτά ευδοκιμούν και όσα σπάνια ζώα επιβιώνουν.

Διδάσκεται από τις ανεξάντλητες συνθέσεις

χρωμάτων, φυσικών σχεδιασμών και από την

οικονομία της φύσης. Εμπνέεται από την τάξη, την

αρμονία, την σοφία και από τα μηνύματα της φύσης

και δημιουργεί.

4. ΓΥΝΑΙΚΑ ΕΡΓΑΤΡΙΑ – ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΗΣ

«Λεπτομέρεια Εμφυλίου Πολέμου»

. «Οι Γυναίκες» (1962)

Τάσος. Καλλιτεχνική Συλλογή εκδόσεων

F.T.E. 1994

Οι πόλεμοι έφεραν την απελευθέρωση, αλλά και μεγάλες καταστροφές. Άφησαν τις χειρότερες συνέπειές τους στους ώμους όλων, αλλά ιδιαίτερα στους ώμους των γυναικών και των ορφανών παιδιών τους. Είναι γνωστές οι κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες των απελευθερωτικών, των αμυντικών, των εμφυλίων πολέμων και της κατοχής. Στην μεταπολεμική εποχή, οι ανάγκες για την ανόρθωση της οικονομίας και την ανασυγκρότηση της κοινωνίας είναι μεγάλες και επιτακτικές. Οι προσπάθειες επανόρθωσης που θα κάνουν όλοι μαζί οι εναπομείναντες είναι ηρωικές.

Εντούτοις, ο καλλιεργήσιμος κλήρος της ορεινής

γορτυνιακής γης, είναι πάντα άγονος και μικρός. Η απόδοσή του είναι αντιστρόφως ανάλογη του μόχθου

τους. Οι ποσότητες των αγροτικών προϊόντων είναι ποιοτικές, αλλά πάντα περιορισμένες και κυμαινόμενες ανά έτος. Σχεδόν αρκούν προς ίδια κατανάλωση. Ελάχιστες ποσότητες από ορισμένα είδη αγαθών διατίθενται στο εμπόριο ή ανταλλάσσονται σε είδος.

Η υπέρ-εκμετάλλευση του δασικού πλούτου κατέληξε ζημιογόνος για το δάσος και τον άνθρωπο. Η σύγκρουση της γεωργίας με την κτηνοτροφία είναι διαρκής και ανεξέλεγκτη. Απαιτείται επάρκεια αγαθών για να ικανοποιηθούν οι ανάγκες της πολυμελούς οικογένειας και κοινωνίας. Η επιθυμία όλων για μετανάστευση και αναζήτηση πόρων εκτός η εντός Ελλάδας είναι έντονη. Η οικονομία της ορεινής κοινωνίας θα ανακάμψει άμεσα, με την εύρεση πόρων, πέραν του άγονου οικισμού.

Προς το **εξωτερικό** μεταναστεύουν κυρίως άντρες. Πολλές γυναίκες, σύζυγοι, αδελφές, μητέρες, κόρες *θα μείνουν και θα αντιμετωπίσουν τη ζωή μόνες.*

«Ο ζωντανός αποχωρισμός παρηγοριά δεν έχει», λέει ο λαός.

Στο **εσωτερικό** μεταναστεύουν εποχικά γυναίκες και άντρες, χωρίς εξαίρεση, στους εύφορους νομούς της Ηλείας και της Μεσσηνίας, για χρόνια πολλά.

Η ανασυγκρότηση και κάθε έλλειψη χρηματοδοτείται από την αδιάκοπη φροντίδα των αποδήμων. Οι άμεσα επιτακτικές ανάγκες των οικογενειών καλύπτονται από τους εσωτερικούς, εποχικούς οικονομικούς μετανάστες. Ανορθώνεται σιγά-σιγά την οικονομία, με τον προσωπικό μόχθο όλων και με τη σημαντική συμμετοχή των

γυναικών σε όλους τους παραγωγικούς τομείς, εντός και εκτός του οικισμού.

Η Βαλτεσινιώτισσα, σαν εργάτρια μέλισσα, ξενιτεύεται εποχικά στους γειτονικούς νομούς. Βαδίζει πολλές ώρες, ομαδικά, προς αυτούς τους προορισμούς, προκειμένου να *αυξήσει το οικογενειακό εισόδημα* ή για να *κερδίσει το ψωμί*. Στην προβιομηχανική εποχή εδώ, οι καλλιέργειες στα κτήματα και η συγκομιδή των καρπών απαιτούν πολλά εργατικά χέρια, αντρικά, γυναικεία, παιδικά, νεανικά, γεροντικά.. Γυναίκες και άντρες εργάζονται σκληρά στη συγκομιδή της ελιάς ή *λιομάζωμα*, στο ελαιοτριβείο, στο επίπονο σκάψιμο και στο απαιτητικό τρύγημα της σταφίδας, χωρίς οκτάωρο, ήλιο με ήλιο. Αυτονομείται η τοπική οικονομία. Ανασυγκροτούνται οι οικισμοί, με την σκληρή εργασία των οικονομικών μεταναστών του εξωτερικού και των εποχικών οικονομικών μεταναστών του εσωτερικού, αντρών και γυναικών χωρίς εξαίρεση.

(Οι οικονομικοί μετανάστες βοήθησαν δυναμικά και τις χώρες ή τους νομούς υποδοχής τους)

Βαλτεσινίκο - άποψη

Στην Τρύγος 1925

[...]ήλιε μου τ, εμαρμάρωσες ;
δεν πας να βασιλέψεις [...]!
-με βλαστημάν οι εργατιές
του κόσμου οι δουλεντάδες
π' άλλος δουλεύει για ψωμί,
κι άλλος για δυό παράδες [...]!

B) ΥΠΕΡΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ

5. ΥΦΑΝΤΟΥΡΓΙΑ

Όλες οι χειρονακτικές και τεχνικές διαδικασίες της επεξεργασίας της πρώτης ύλης και της προετοιμασίας της ύφανσης έως την κατασκευή των υφασμάτων με την ύφανση φυσικών νημάτων, αποτελούν την *παραδοσιακή εγχώρια υφαντουργία*. Είναι τέχνη πανάρχαια και πανανθρώπινη. Η τεχνική της είναι δύσκολη, χρονοβόρα και τυλίγει στο κουβάρι της τον πολιτισμό μας. Είναι γνωστή από την νεολιθική περίοδο. Την εποχή αυτή κατασκευάστηκε ο πρώτος αργαλειός. Ως πρώτες ύλες χρησιμοποιήθηκαν οι φυτικές και οι ζωικές ίνες. Το μετάξι είχε

χρησιμοποιηθεί ως υφαντική ύλη πολύ νωρίτερα από το βαμβάκι. Στην Αίγυπτο βρέθηκαν μεταξωτά υφάσματα που χρονολογούνται από το 4.000 π.Χ. και είναι εφάμιλλα των σημερινών. Το βαμβάκι φαίνεται ότι χρησιμοποιείται ως υφαντική ύλη το 2000 π.Χ.. Επί αιώνες, οι γυναίκες των οικισμών της Γορτυνίας, οι Βαλτεσιν(κι)ώτισσες, υφαίνουν και είναι ταυτισμένες με τον αργαλειό. Στην αρχαία Τραπεζούντα, πόλη της Αρκαδίας των κλασσικών χρόνων, που ήρθε στο φως με τις ανασκαφές που έγιναν την περίοδο 1998-2001, υπό την επίβλεψη της αρχαιολόγου κυρίας Άννας Καραπαναγιώτου, μεταξύ άλλων σπουδαίων ευρημάτων, βρέθηκαν σύνεργα της υφαντικής και της γεωργικής τέχνης, που χρονολογούνται έως τον ύστερο 4ο αιώνα π.Χ. (άρθρο της Μαίρης Αδαμοπούλου στην εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ», 5/10/2009). Οι γυναίκες γνώριζαν άριστα όλα τα στάδια που συγκροτούν το τεράστιο φάσμα της υφαντουργίας. Η χειρονακτική απασχόληση τους στην επεξεργασία των πρώτων υλών και στην βελτίωση της ποιότητας και της παραγωγής των υφασμάτων ήταν συνεχής και εντατική. Αξιοποιούσαν τον ελεύθερο χρόνο, κυρίως τον χειμώνα, και παρήγαγαν στις οικοτεχνίες υφαντά απαραίτητα για την ζωή τους. Μετέλλασαν την λύπη ή την χαρά σε καλλιτεχνική δύναμη και κατασκεύαζαν έργα χειρός μοναδικής αξίας και τεχνικής. Δημιουργούσαν με φαντασία, δεξιοτεχνία και υποδειγματική υπομονή. Η σταδιακή εξέλιξη της τοπικής υφαντουργίας παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Περιλαμβάνει διαφορετικές φάσεις και επί μέρους στάδια με ξεχωριστές και ενδιαφέρουσες δραστηριότητες. Σήμερα, αυτές οι εικόνες είναι δυσεύρετες και ανεπανάληπτες. Η αρχική φάση περιλαμβάνει τα εξής στάδια:

-συλλογή της πρώτης ύλης. Πρώτη και κύρια υφαντική ύλη του τόπου είναι το *μαλλί των αιγοπροβάτων*. Συγκεντρώνεται ακατέργαστη η πρώτη ύλη από την κουρά των αιγοπροβάτων. Παρέχεται άφθονο το μαλλί από τα πολυάριθμα κοπάδια της περιοχής. Σπάνια χρησιμοποιείται το λινάρι, το σπάρτο ή το μετάξι. Η επεξεργασία του μαλλιού είναι συνήθης και αποκλειστική οικοτεχνική δραστηριότητα των αγροτικών οικισμών. Περιλαμβάνει πολλά στάδια.

Σφονδύλι, Χειροποίητο κεραμικό βασισμένο σε πρωτότυπο του 6ου αιώνα π.Χ., Μουσείο Ακρόπολης- Αθήνα

Ίνες σπάρτου

Σπάρτα

Λινάρια μαλλιού

Λινάρια σπάρτου

Κάθε στάδιο έχει τις δικές του αξιοπρόσεκτες τεχνικές με συγκεκριμένα εργαλεία μικροξυλογλυπτικής, που τα κατασκεύαζαν παραδοσιακοί τεχνίτες, οι χτενάδες.

Τα στάδια επεξεργασίας της πρώτης ύλης είναι:

- **διαλογή** της ποιότητας του μαλλιού, ανάλογα με το μήκος της ίνας.
- **πλύσιμο και καθαρισμός** του από ξένα σώματα και λιπώδεις ουσίες.
- **ξάσιμο**, δηλαδή άνοιγμα του μαλλιού με τα ειδικά ξέστρα ή *λανάρια*.
- **δημιουργία της κούκλας, τουλούπας ή τουλίπας**. Η κούκλα τοποθετείται στην **ρόκα**, την *ηλακάτη* του Ομήρου. Με τη βοήθεια της *ρόκας*¹, την *επιδεξιότητα* των δακτύλων και την σύγχρονη περιστροφή του *αδραχτιού* και του *σφοντυλιού*, αρχίζει

- **νηματοποίηση ή γνέσιμο** (κλώσιμο στη βιομηχανία). Οι ίνες του μαλλιού, ενώνονται και στρίβονται με τα δάχτυλα του χεριού σε ανάλογο πάχος. Το μαλλί, με το στρίψιμο των δακτύλων, με το μαγικό στριφογύρισμα του *αδραχτιού* και

[...] Στη μητέρα σου πλάι,
πού τριγυρισμένη απ' τοῦ
Γενάρη τούς σπουργίτες,
γνέθει τὴν ἐλπίδα [...].

Ν. Βρεττάκος.

«Κοντά στο τζάκι» Έκτωρ Δούκας
Καλλιτεχνική Συλλογή εκδόσεων ΕΤΕ, 1994
νού και με τη φαντασία. Μεταπλάθει όσα παράξενα έχει ακούσει. Τα

[...] Φέρνει τη *ρόκα*
νέθοντας, *το αδράχτι* της
νευάτο [...].

Ε. Dodwell. Λονδίνο 1819. *A classical and topographical tour through Greece* (EOT). Λεπτομέρεια.
Γεννάδειος Βιβλιοθήκη. Αμερικανική Σχολή Κλασσικών
Σπουδών-Αθήνα

την βαρύτητα του *σφοντυλιού* μετατρέπεται σε νήμα. Η γιαγιά στο ζεστό παραγώνι αξιοποιεί την χειμωνιάτικη λατρεία του τζακιού. Με τα επιδέξια δάχτυλα γνέθει. Παράλληλα, δημιουργεί με τον

κάνει τόσο ελκυστικά στα παιδιά, όσο η αχνιστή *κουλούρα* που τους προσφέρει όταν φουρνίζει. Διηγείται και εκείνα αφουγκράζονται. Η έμπειρη γιαγιά αναθρέφει, διδάσκει και διαπλάθει. Μεταγγίζει στην ψυχή και στο μυαλό των παιδιών ακριβὰ εφόδια για τη ζωή. Μεταβιβάζει με φυσικό τρόπο, γνώσεις και συναισθήματα, την χρυσή πρώτη ύλη για κάθε θετική δημιουργία. Το νήμα τυλίγεται, ωστόσο, στο περιστρεφόμενο *αδράχτι* ή *δρούγα*². Μερικές φορές κέρδιζαν πολύτιμο χρόνο για την χρονοβόρα εργασία γνέθοντας ή πλέκοντας στον δρόμο, καθώς επέστρεφαν από το χωράφι.

Μουσείο Λαϊκής Τέχνης
Αθήνα

Αδράχτι ή δρούγα,
με σφοντύλι.

[...] *ἀνάδινε τὸν ἦχο τοῦ ἀδραχποῦ τῆς μητέρας μου, πού ὕφαινε στῶν σταχτιῶν τὸ πράσινο καὶ τὸ λευκὸ μαλλὶ τοῦ αὐγερινοῦ [...]* Ν. Βρεττάκος

¹ **Ρόκα:** από την μεσαιωνική ιταλική λέξη *rocca*, που σημαίνει διχαλωτό ξύλινο ραβδί στο οποίο τυλίγεται το μαλλί, προκειμένου να γίνει το γνέσιμό του. *Ηλακάτη* κατά τον Όμηρο.

² **Αδράχτι ή δρούγα** είναι μικρή ξυλόγλυπτη ράβδος, που περιστρέφεται σπειροειδώς γύρω από το κέντρο της. Η κορυφή της καταλήγει σε κυρτό μικρό αγκίστρι (γατζάκι), το οποίο πιάνει και συγκρατεί το μαλλί. Στη βάση της είναι προσαρμοσμένο το *σφοντύλι*, που εξασφαλίζει την απαιτούμενη βαρύτητα.

Τα πρώτα βιομηχανικά κλωστήρια άρχισαν να κατασκευάζονται τον 15ο αιώνα.

- **βαφή του νήματος** με φυσικά χρώματα από φυτικές ύλες του τόπου, όπως φύλλα καρυδιάς, διάφορα λουλούδια, ρίζες, καρπούς, φλούδες και πολλά άλλα φυτά ή άνθη. Ανάλογα με την εποχή της συλλογής τους, ορισμένα άνθη δίνουν διάφορους χρωματικούς τόνους. Οι φυσικές χρωστικές πρώτες ύλες υφίστανται κατάλληλη εμπειρική επεξεργασία και παράγονται διάφορα χρώματα. Τα χρωματικά αποτελέσματα είναι πολύ φυσικά και ανεξίτηλα.

- **καλάμισμα ή τυλιγάδιασμα ή τύλιγμα του νήματος**. Μετά από την βαφή, το νήμα τυλίγεται με την βοήθεια χειροκίνητης *ανέμης*. Η ανέμη περιστρέφεται με το χέρι και το **νήμα τυλίγεται** στα **καλάμια** (ή *μασούρια* ή *τυλιγάδια* ή *καρούλια* ή *διασίδια*). Το νήμα που προορίζεται για πλέξιμο τυλίγεται σε *κουβάρια*.

Τα καλάμια, τυλιγμένα με το νήμα, θα περάσουν στις *ξυλόγλυπτες σαΐτες*.

Τυλιγάδι:

ξύλινο διχαλωτό ραβδί, που βοηθά στο τύλιγμα του νήματος σε κουβάρια ή θηλίες.

ανέμη

σαΐτες

καλάμια

*Τα μασούρια ασημένια,
η κλωστή μαλαματένια [...]*

Μουσείο Λαϊκής Τέχνης- Αθήνα

Με την επεξεργασία της πρώτης ύλης, την νηματοποίηση, την βαφή, το τύλιγμα και το πέραςμα του νήματος στις σαΐτες ολοκληρώνεται η πρώτη φάση της παραδοσιακής υφαντουργίας. Σήμερα, τα αρχικά αυτά στάδια, γίνονται πολύ σπάνια με το χέρι.

ΠΡΟΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ - ΥΦΑΝΣΗ

α) Μελέτη του συγκεκριμένου υφαντού. Η χρησιμότητά του είναι ανάλογη των αναγκών της οικογένειας ή των απαιτήσεων της προίκας της κόρης.

Γίνεται επιλογή των διαστάσεων, του τρόπου ύφανσης, των υλικών, των χρωμάτων, των νημάτων και του διακοσμητικού σχεδίου, σύμφωνα με το επιθυμητό και προκαθορισμένο αποτέλεσμα. Συγκεντρώνονται τα απαιτούμενα εργαλεία για την επιλεγμένη ύφανση. Σπουδαίος είναι ο ρόλος των εμπειρικά εξειδικευμένων γυναικών. Η **ξομπλιάστρα** διαθέτει μεγάλη συλλογή από περίτεχνα σχέδια, για κάθε είδος υφαντού. Μπορεί να διδάξει όλες τις προπαρασκευαστικές φάσεις και τις ποικίλες τεχνικές ύφανσης, ανάλογα με τον προορισμό του υφαντού. Κατέχει την διακόσμηση ή την ποικιλική του.

*«Διάσιμο»
Μουσείο
Λαϊκής Τέχνης
Αθήνα*

β) Διάσιμο ή άδειασμα: Είναι το τέντωμα των νημάτων του στημονιού πάνω σε εξωτερικό τοίχο

μεγάλου μήκους, με την υποστήριξη μεγάλων καρφιών. Υπήρχε τουλάχιστον μία γυναίκα σε κάθε χωριό, η **διάστρα**, που γνώριζε καλά να αδειάζει το στημόνι, να το μετράει σωστά, να το υπολογίζει και στη συνέχεια να το τοποθετεί μέσα στον αργαλειό. Το μέτρημα γινόταν με τον **χειροπήχι** (2,5 χειροπήχεις = 1 μέτρο περίπου).

γ) Πέρασμα ή μίτωμα λέγεται το πέρασμα των κλωστών του στημονιού από τα **μιτάρια** ή **μίτους**. Αυτά είναι συνδεδεμένα με τα **ποδαρικά** ή **πατητήρες**. Από τους μίτους, οι κλωστές περνούν στις «θύρες» του χτενιού. Το χτένι έχει αυστηρές γεωμετρικές διαστάσεις και είναι καθοριστικό εργαλείο της ύφανσης. **Η μιτώστρα** μπορεί να διδάσκει τους διάφορους τρόπους διασταύρωσης του νήματος στους μίτους (μιτάρια), ανάλογα με το σχέδιο του υφαντού. Ως **υφάδι** χαρακτηρίζεται το σύνολο των οριζόντιων νημάτων του πλάτους κάθε υφαντού. Είναι το νήμα του περνιέται με τη σαΐτα και πλέκεται στον υφαντικό ιστό, εγκάρσια δηλαδή προς το στημόνι ή κρόκη. **Στημόνι** ή κρόκη ονομάζονται τα κάθετα νήματα του μήκους σε κάθε ύφανση. Είναι τα επιμήκη νήματα που τοποθετούνται με ακρίβεια πάνω στον αργαλειό με την υποστήριξη των δύο αντιών.

Βιλάρι λέγεται το υφαντό που παράγεται από την ύφανση των νημάτων του στημονιού και του υφαδιού. Συγκρατείται από το πρώτο αντί και τυλίγεται στο πίσω αντί. Το πλάτος του καθορίζεται από το πλάτος του χτενιού. Το μήκος του είναι ανάλογο του προορισμού του και σύμφωνα με τον υπολογισμό και την πρόβλεψη της διάστρας.

Χτένι, αντί

Μιτάρια

δ) Ύφανση του επιλεγμένου σχεδίου αρχίζει με την επιδεξιότητα και την αντίληψη της υφάντρας. Με τη συμμετοχή όλων των αισθήσεων, με την ταχύτητα των χεριών στο πέρασμα της σαΐτας, το συγχρονισμένο πάτημα των ποδαρικών και την άμεση συμμετοχή των ξυλόγλυπτων

εργαλείων που με ακρίβεια συγκροτούν τον αργαλειό, τα νήματα του υφαδιού συμπλέκονται ανάλογα στον ιστό του στημονιού και σχεδιάζουν τα ανεκτίμητα χειροποίητα υφαντά. **Ύφαντική** είναι η τέχνη της ύφανσης των νημάτων. **Ύφασμα** είναι το προϊόν της ύφανσης των νημάτων.

Ύφαντουργία είναι το σύνολο των φάσεων και των τεχνικών επεξεργασίας των πρώτων υλών μέχρι και την παραγωγή των υφαντών. **Ο Αργαλειός ή λάκκος**, στην

τοπική διάλεκτο, είναι ξυλόγλυπτος και κατασκευασμένος από ξύλο

καρυδιάς ή πλατάνου, σε σχήμα ορθογώνιο ή τετράγωνο. Βρίσκεται μόνιμα σε βοηθητικό χώρο του σπιτιού, μαζί με όλα τα απαιτούμενα μέσα της υφαντικής (στημόνι, υφάδι, σχέδια) και όλα τα σύνεργα της τέχνης (αντιά και χτένια σε διάφορες διαστάσεις, ξυλόχτενα, μιτάρια, ποδαρικά) και της επεξεργασίας της πρώτης ύλης, της νηματοποίησης και του τυλίγματος (λανάρια, ρόκα, αδράχτια ή δρούγες με το σφοντύλι, ανέμη, καλάμια και σαΐτες) Για πολλούς αιώνες, η ύφανση γινόταν σε χειροκίνητους αργαλειούς. Ο σημερινός χωριάτικος αργαλειός δεν φαίνεται πολύ διαφορετικός από τον πανάρχαιο. Στο Λεβίδι λειτούργησε και όρθιος αργαλειός, αλλά η διάδοση και επικράτησή του δεν κατέστησαν δυνατές.

Χωριάτικος αργαλειός

Έχει ασημένιο αργαλειό

Και φιλντισένιο χτένι ..

Υφαίνει τα μεταξωτά [...]

Όρθιος αργαλειός

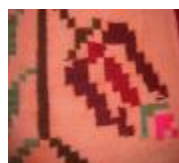

*Στη Δημητσάνα...στη Βυτίνα[...]
στο Βαλτεσινίκο...στα Λαγκάδια[...]
Βαρούν τα χτένια τους κρουστά
Κι αέρας τα ποδαρικά [...]!*

Οδυσσέα, υφαίνει αδιάκοπα. Στο Βαλτεσινίκο και στην Γορτυνία, η λέξη *υφάντρα* ή *ανυφάντρα* αποτελεί τίτλο τιμής. Η καρδιά της χτυπάει με τον ήχο του χτενιού. Γνωρίζει άριστα την υφαντική τέχνη και την αξία της. Οι μητέρες καταμερίζουν το γνωστικό αντικείμενο ανάλογα με την ηλικία των κοριτσιών. Τα μυούν στην τέχνη από την πολύ μικρή ηλικία των πέντε ετών. Εκπαιδεύουν προκαταρκτικά τα μικρά κορίτσια μέσα από την γνωριμία με τις υφαντικές ύλες, τα σύνεργα, τα ελκυστικά σχέδια των υφαντών και το κέντημα.

Αυτό συμβαίνει από γενιά σε γενιά. Τα σπίτια γίνονται *ναοί δημιουργίας*. Στην Γορτυνία ευδοκίμησε και άνθισε η τέχνη της υφαντικής. Εξελίχθηκε σε οικοτεχνία παραγωγική. Οι υφάντρες γίνονται περιζήτητες. Ασχολούνται επαγγελματικά με την υφαντική. Υφαίνουν *παραγγελίες κατ οίκον*. Μπορούν να ζουν από τα χέρια τους και έχουν την καλή τους τέχνη για προίκα.

*[...] χίλια φλουριά έχει το πανί.
[...] κι η κόρη που το υφαίνει [...] και η γυναίκα η καλή
οπού τιμάει τον άντρα[...] Φλουριά να μη ζηλέψετε[...]!*

Κάθε χρόνο, προσθέτουν τουλάχιστον ένα σημαντικό υφαντό στο μπαούλο, όπου ταξινομούνται τα *ουγιωτά*, ή στο *γιούκο*, όπου στοιβάζονται τα χοντρά μάλλινα υφαντά. Ο επαγγελματισμός της υφάντρας και η ποιότητα του υφαντού, χαρακτηρίζονται από το σωστό *διάσμιμο*, τη στρωτή και κρουστή ύφανση, το φιλόκαλο σχέδιο με την επιτυχημένη χρωματική σύνθεση και το θετικό μήνυμα που εκπέμπει το θέμα. Τα διακοσμητικά θέματα είναι επιλεγμένα. Προέρχονται από το φυσικό περιβάλλον και την ελληνική μυθολογία. Εικονίζουν πρόσωπα και σκηνές από την καθημερινή ή την θρησκευτική ζωή. Άλλοτε παρουσιάζουν περίτεχνα γεωμετρικά σχέδια ή μοτίβα, με εντυπωσιακές χρωματικές συνθέσεις.

Η εργατικότητα της υφάντρας, σε συνδυασμό με την ποιοτική απόδοση του αργαλειού, επαινείται συχνά στην δημοτική ποίηση της Αρκαδίας.

Υφάντρα ή Ανυφάντρα - Η εκμάθηση

Η τέχνη της υφαντικής χρονολογείται πριν από το 8.000 π.Χ. Οι ενδυματολογικές ανάγκες ώθησαν τον άνθρωπο προς την επιποίησή της. Η τεχνική της διδάσκεται και προστατεύεται από την θεά της σοφίας, την θεά Αθηνά, αφού συγχρόνως με την δεξιοτεχνία, απαιτεί και υψηλή αντίληψη. Σε όλες τις εποχές, η γνώση της τέχνης του αργαλειού θεωρείται δυνατό εφόδιο και κόσμημα για την γυναίκα. Από τα ομηρικά έπη μαθαίνουμε ότι οι γυναίκες ύφαιναν στο σπίτι. Δούλες, κυράδες ή βασίλισσες υφαίνουν τα προικιά τους στους αργαλειούς. Στην Ιθάκη, η βασίλισσα Πηνελόπη, γυναίκα του βασιλιά

« Κοριτσάκια » (1971)
Δημήτρης Μεγαλίδης (1908-1979)
Καλλιτεχνική Συλλογή E.T.E.1994

Υμνούν την φύση, την φιλία, την ειρήνη, την αγάπη για τον άνθρωπο και τη ζωή. Μέσα από την τέχνη της υφαντικής υποστηρίζονται πολλές άλλες αξίες, όπως η *εργατικότητα* και η *τιμιότητα*, που ορίζουν την *καλή* γυναίκα της εποχής. Οι υφάντρες κέρδισαν επάξια την αναγνώριση. Οι αρετές τους επαινούνται.

[...] Βάνει πανί στο αργαλειό
Στα σύννεφα το υφαίνει[...]
πέτα σαΐτα μου γοργά,
Χτύπα γερό μου χτένι[...]

Παρασκευή το διάζεται
Σαββάτο το ξυφαίνει[...]
την Κυριακή το φόρεσε[...]
κόρη μικροπαντρεμένη

Έως τα μέσα του εικοστού αιώνα λειτουργούν και ακμάζουν αρκετές οικοτεχνίες βαμβακερών, μαλλοβάμβακων και μάλλινων χονδρών υφαντών στην ορεινή Γορτυνία. Αδιάψευστα τεκμήρια σήμερα μαρτυρούν ότι υφαίνονταν:

α) Βαμβακερά ουγιωτά ή λευκά ή ασπρόρουχα. Πρόκειται για άφθαρτα βαμβακερά υφάσματα που φυλάσσονται σήμερα ως ακριβά οικογενειακά κειμήλια. Παράγονται σε πολλά μέτρα βιλάρι. Κατά το τοπικό έθιμο, προσδίδουν τιμή. Προορίζονται για την *καλή* *προίκα*, για το *γορτινό στόλισμα του σπιτιού*, για την *επίσημη ενδυμασία*, *ακόμη* και για την *συνοδεία στην αιωνιότητα!* Η ύφανση των ουγιωτών ή λευκών υφασμάτων φαίνεται να προτιμάται από τις καλές υφάντρες του Βαλτεσινίκου. Παρουσιάζουν διάφορα σχέδια ως προς τον τρόπο διασταύρωσης της βαμβακερής κλωστής. Οι σχετικές προφορικές ή γραπτές μαρτυρίες που έχουμε για τις δύσκολες και χρονοβόρες τεχνικές τους είναι λιγοστές. Αξίζει να αναφερθούν ενδεικτικά μερικά είδη ύφανσης: *γκοφρέ, καρώ, φακωτά, ραβδωτά, νταμωτά, τετράγωνα, μιωτά, χιλοπιτιαστά, μονόκλωνα, δίκλωνα, χιονέ*. Το *δίμιτο* ή *διπλάρι* είναι το πυκνότερο και στερεότερο υφαντό πανί. Η διαχρονική τους αξία και καλαισθησία είναι εμφανής και αποδεδειγμένη. Αντέχουν για πολλές γενιές. Είναι υφάσματα υγιεινά, ελαφρά και δροσερά. Έχουν διακοσμηθεί όμορφα, με περίτεχνες δαντέλλες, με εντυπωσιακά αζούρ και είναι ελκυστικά. Σε σελίδα βαλτεσινι(κι)ώτικου προικοσύμφωνου του 19ου αιώνα, όπως απέμεινε μισοσβησμένη, μεταξύ πολλών άλλων προικίων ειδών, καταμετρούνται:

«... Σεντόνια ουγιωτά, ένα κοντογούνι χρυσό,
οκτώ φουσανέλες, οκτώ σαλβάρια, οκτώ
βρακοζωνώνες, διάφορες [...], οκτώ
μποζάδες,, επτά μαντίλια μεταξωτά, δέκα
τσεμπέρια, είκοσι μαντήλια του χεριού, πέντε
βαγιόλια, δύο σεντόνια βαμβακερά, δύο
ματαράτσια, πέντε προσκέφαλα, μία βελέντζα,
δύο σεντόνια ριγέ [...], τραπεζομάντιλα, δύο
αντρομίδες [...], εν χράμιον, δύο γιούρντες, εν
γιουρντί [...], τσεβρέδες, ασπροκέντια,
Σακίρια [...], κεφαλομάντηλα, κεντησόμπολα
[...], κεντητά βρακιά, γιουρντια [...],
μεταξοφούστανα, ουγιωτά πουκάμισα [...], σιγκούνια, πετσέτες προσώπου [...],
κρεββατόγυρρους [...], πετσέτες ειδικές για τους άρτους,, για τα μωρά και για το «κανίσκι
[...], γιλέκα, ολόχρυσο μεϊντάνι [...]».

Ουγιωτό τραπεζομάντιλο με δαντέλλα και αζούρ.
Βαλτεσνίκο

β) Καρό και ριγέ πολύχρωμα βαμβακερά υφάσματα.

Παράγουν *βιλάρι* πολλών μέτρων, με χρωματικούς συνδυασμούς άσπρο-κόκκινο, άσπρο-μπλε, άσπρο-κόκκινο-μπλε, άσπρο-μαύρο και διάφορα άλλα έντονα χρώματα. Γίνονται εναλλαγές έγχρωμων νημάτων στο στημόνι και στο υφάδι, σύμφωνα με το καθορισμένο σχέδιο.

Καρό και ριγέ βαμβακερά υφαντά

Ο καθημερινός ιματισμός ράβεται κυρίως από τα ανθεκτικά και εύχρηστα ριγέ ή καρό βαμβακερά υφάσματα. Καλύπτονται οι ενδυματολογικές ανάγκες της μεγάλης πατριαρχικής οικογένειας, ο ιματισμός του νοικοκυριού και της αγροτικής ζωής. Αρκετά είδη ιματισμού αναφέρονται από τον λαϊκό στιχουργό:

«Χειράμι» γκοφρέ», μαλλοβάμβακο χειροποίητο, ελαφρό κλινοσκέπασμα, (από βαμβάκι και άβαφο μάλλινο νήμα).

Να κάνω **προίκα** στο γαμπρό ...
προίκα στα συμπεθέρια [...]
Να φτιάσω **μπόλια** του γαμπρού,
της πεθεράς **τσεμπέρι**.....
της κουνιάδας μου
μεταξωτό φουστάνι...
Να πλέξω και του πεθερού,
ζωνάρι για τη μέση...
να φτιάσω **μπόλιες** δώδεκα
πεσκίρια δέκα πέντε...
ποδιές..., **προσκέφαλα**
Να τα κεντήσω σταυρωτά...

Ολόκληρη η ενδυμασία ανδρών και γυναικών και τα υλικά της ήταν εγχώριας κατασκευής

γ) **Μαλλοβάμβακα υφαντά υφάσματα (χειράμια ή χράμια)** με βαμβάκι και ψιλό μάλλινο νήμα, στους ίδιους κλασσικούς χρωματισμούς ή στο φυσικό του μαλλιού χρώμα. Είναι ελαφρά και ζεστά κλινοσκεπάσματα, τα χειράμια ή χράμια.

δ) **Τάπητες ή χοντρά μάλλινα υφαντά.**

Μεγάλοι **τάπητες** ή **χαλιά δαπέδου**, με εντυπωσιακούς χρωματισμούς και ωραία σχέδια είναι οι **σαλαπλάδες**, τα **απλάδια**, οι **ανδρομίδες** και **χαλιά νεότερα**, με φυσικές χειροποίητες πρώτες ύλες και με βιομηχανοποιημένη ύφανση.

σαλαπλάδα

απλάδι

ανδρομίδα

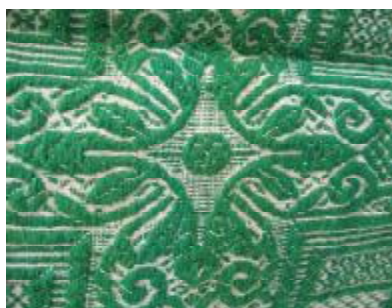
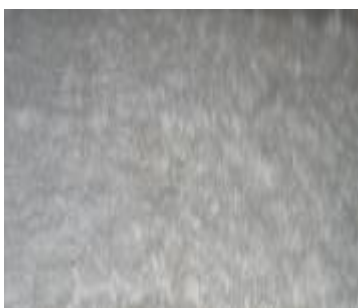

Ταπέτο. Σύγχρονη μάλλινη, βιομηχανοποιημένη ύφανση (χειροποίητα: υφάδι, βαφή)

Τα σπίτια και οι εκκλησιές του ορεινού οικισμού στρώνονται με ζεστά περίτεχνα μάλλινα χαλιά. Από την πίστη και την προσφορά αντλεί δύναμη η υφάντρα. Το ωραιότερο καινούργιο υφαντό χαλί προσφέρεται στον πολιούχο άγιο. Έθιμο πολύ παλιό που σώζεται έως τις μέρες μας, είναι να στρώνεται αυτό το χαλί στον δρόμο κάθε σπιτιού, την ημέρα που τιμάται η μνήμη του αγίου, για να υποδεχτεί την εικόνα της λιτάνευσης. Σε παρόμοιο έθιμο, που σήμερα δεν τηρείται, κατά την υποδοχή σημαντικών επισκεπτών παρουσιάζονταν εντυπωσιακά υφαντά στα μπαλκόνια. Με την ανεπτυγμένη γυναικεία τέχνη της υφαντικής, το Βαλτεσινικό τιμά και τιμάται. Δίκαια ανήκε και ανήκει ο θησαυρός της υφαντικής στα αξιοθέατα του χωριού.

ε) Ζεστά κλινοσκεπάσματα η χοντρά μάλλινα υφαντά. Κατασκευάζονται πολλά είδη, όπως κουβέρτες καραμελωτές, καμηλωτές, μαλλοβόμβακες και βαμβακερές, μπατανίες και κλινοστρωμένες. Οι φλοκάτες και οι βελέντζες υφαίνονταν με αιγοπρόβειο μαλλί.

Τα σαγίσματα γίνονταν συνήθως από τραγόμαλλο άβαφο, με ιδιαίτερη τεχνική και κατάλληλα σύνεργα.

στ) Επανωφόρια: σιγκούνια (μακρύ γυναικείο επανωφόρι, συνήθως αμάνικο). Τα γιλέκα και οι γιούρντες (κάπες των τσοπάνων) κατασκευάζονται από μάλλινο αιγοπρόβειο ύφασμα. Τα πανωφόρια, τα σαγίσματα, οι μαντανίες και οι φλοκάτες, πριν ραφτούν, υφίσταντο επεξεργασία στην νεροτριβή³. Έμεναν μέσα στο νερό έως τρεις ημέρες, έσφιγγε η ύφανση, έβγαινε το χνούδι, γίνονταν αφράτα και αδιάβροχα. Από την νεροτριβή γινόταν και το καθάρισμά τους.

Τρίπολη.
Εθνικό Ιστορικό
Μουσείο- Αθήνα

«Γιούρντα».
Μάλλινο πανωφόρι, από τη
Λαογραφική Συλλογή της
Βιβλιοθήκης της Δημητσάνας.

³ Νεροτριβή: υδροκίνητη εγκατάσταση υπό μορφή κωνικού ξύλινου κάδου για την επεξεργασία των μάλλινων υφαντών.

ζ) Οι μικροί τάπητες ή διαδρόμια είναι στενόμακρα μάλλινα ταπέτα. Έχουν ανεξάντλητη ποικιλία σχεδίων, χρωμάτων, διαστάσεων και χρήσεων.

η) Μικρά χρηστικά μάλλινα υφαντά, όπως πάντες, διακοσμητικά-προστατευτικά για τους τοίχους της αγροτικής κατοικίας. Παρουσίαζαν εντυπωσιακά θέματα από την παράδοση, την μυθολογία, την φύση ή την ιστορία, διδακτικά ή ψυχαγωγικά, με περίτεχνα κεντίδια. Υφαίνονταν μαξιλάρες, μαξιλάρια σε κάθε μέγεθος, πολλά δισάκια για τα δημητριακά, αλλά και

για κάθε χρήση, ακόμη και η σάκα των παιδιών για το σχολείο. Υφαιναν γκέτες (κάλτσες αδιάβροχες για το χιόνι), γάντια, ρασοποδιές (ποδιές για τις βαριές δουλειές) και ό,τι εξυπηρετούσε τις ποικίλες ανάγκες της αγροποικιμικής ορεινής ζωής.

Τα μάλλινα υφαντά είναι *αδιάβροχα, άφλεκτα και ουδέτερα* στις θερμοκρασίες.

θ) Κουρελούδες. Με ευρηματικότητα και οικονομία, οι γυναίκες αξιοποιούν κάθε είδους άχρηστα υφάσματα. Τα κόβουν σε λωρίδες και υφαίνοντας τα ανακυκλώνουν και κατασκευάζουν τα εύχρηστα ταπέτα, τις *κουρελούδες*.

Είναι πολύ δύσκολη η πλήρης έρευνα, μελέτη, καταγραφή και διάσωση όλων των τεχνικών μεθόδων του υφαντού της Γορτυνίας. Σήμερα είναι δύσκολο να κατασκευαστούν αυτά τα υφαντά. Ελάχιστα από τα μάλλινα, χοντρά υφαντά, κλινοσκεπάσματα ή τάπητες ίσως υφαίνονται ακόμη σε κάποιες περιοχές, με εν μέρει παραδοσιακό τρόπο. Κατασκευάζονται από μαλλί επεξεργασμένο, νηματοποιημένο και βαμμένο βιομηχανικά. Σε όσα παραδοσιακά υφαντά έχουν διασωθεί, παρατηρούμε μία ατέλειωτη εφευρετικότητα που βεβαιώνει τον επαγγελματισμό της υφάντρας, την εξέλιξη και την εξειδίκευση της τέχνης. Μαρτυρούν ότι η τέχνη της υφαντικής ακμάζει στη Γορτυνία για μακρά χρονική περίοδο. Ότι η παραγωγή *χειροποίητων υφαντών* βοηθάει σημαντικά το οικογενειακό εισόδημα, ότι οι άνθρωποι πορεύονται, οι οικογένειες και οι τοπικές κοινωνίες αυτονομούνται. Δηλώνουν ότι οι γυναίκες συμμετέχουν δυναμικά, στον τόπο τους, σε όλους τους τομείς της παραγωγής και *στηρίζουν γερά* την πραγματική οικονομία.

Ο πρώτος μηχανοκίνητος αργαλειός εφευρέθηκε τον 19ο αιώνα, από τον Άγγλο Ζακκάρ και επιβλήθηκε του παραδοσιακού αργαλειού. Δεν μπόρεσε όμως να ξεπεράσει την ποιότητα, την ομορφιά και την αντοχή του διαχρονικού χειροποίητου υφαντού, που ο πρώτος προσέφερε επί αιώνες. Δεν κατάφερε να αναστείλει το πείσμα των παραδοσιακών γυναικών για δημιουργία.

Τα χειροτεχνικά τους επιτηδεύματα είναι ανεξάντλητα. Κεντούν και πλέκουν τα πάντα.

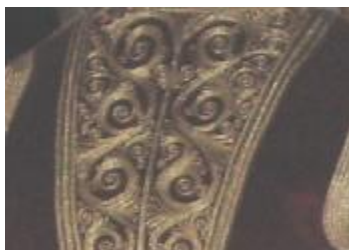
«ασπροκέντι, κοφτό
κέντημα» Βαλτεσινίκο

βυζαντινή βελονιά

βυζαντινή-ριζοβελονιά σε υφαντό

Τα κοντογούνια, κεντούσαν με χρυσή
μέταλλο-κλωστή,
οι «τερζήδες», επάγγελμα που
αφανίστηκε.

6. KENTHMA

Οι γυναίκες κεντούν με κάθε είδους υφάσματα, κλωστές, χρώματα ή βελόνες. Χρησιμοποιούν πολλές τεχνικές, με ποικίλες διακοσμητικές βελονιές ανάλογα με τον προορισμό. Κεντούν με το χέρι, με τη βοήθεια ειδικού τελάρου. Κάνουν σε μηχανή κεντήματος το άσπρο κοφτό κέντημα ή ασπροκέντι.

Παράγουν αξιοθαύμαστα χειροποίητα κεντήματα, με απειράριθμα διακοσμητικά σχέδια.

Είναι όλα εμπνευσμένα με απλότητα και φυσικότητα. Έχουν παραστάσεις απέρριτες, που απεικονίζουν την γνήσια έκφραση της λαϊκής ζωής και ψυχής και μιλούν στην καρδιά.

Όλες οι λαϊκές καλλιτεχνικές δημιουργίες πάνω στα εγχώρια υφάσματα, πέρα από την χρηστική, οικονομική και καλλιτεχνική τους αξία, προσέφεραν αισθητική αγωγή, ψυχαγωγία και δικαίωση για την δημιουργό.

Γλυκοτραγουδισμένα είναι τα μοναδικά χειροτεχνήματα.

Μαντίλι χρυσοκέντητο

Οπού μου το κεντούσανε

Και μου το τραγουδούσανε[..]

«Κοφτό κέντημα»
«Αζούρ»

7. ΠΛΕΞΙΜΟ

Δημιουργούν
πλέκοντας
οτιδήποτε
χρειάζεται
ένας
χωρικός.
Κατασκευά-
ζουν
με βελόνες ή
βελονάκια ή
και χωρίς
αυτά πλεκτά
σε διάφορα

μεγέθη και σχέδια, με κάθε πάχος, χρώμα και ποιότητα νήματος, ανάλογα και με τη χρησιμότητα. Πλέκουν δαντέλλες με θέματα και σχέδια αμέτρητα και περίπλοκα, για να διακοσμήσουν τα λευκά υφαντά. Κατασκευάζουν κουρτίνες, κάδρα, πάντες, καρέ, σεμέν, τραπεζομάντιλα, μαξιλάρια, κουβέρτες ολόμαλλες ή βαμβακερές, ζακέτες,

πελερίνα

πελερίνες, βελέσια, κάλτσες, γκέτες, σκουφιά, φανέλες, παντόφλες, γάντια, κασκόλ, όλο τον παιδικό ιματισμό, παιδικά παιχνίδια και άλλα πολλά αριστουργήματα, για αναρίθμητες χρήσεις. Οι ψιλές περίτεχνες δαντέλλες, η κομψή παραδοσιακή πελερίνα (παραδοσιακή μάλλινη γυναικεία εσάρπα, σε άσπρο ή μαύρο χρώμα) και τα μιτάρια (εργαλεία της υφαντικής που πλέκονταν στο χέρι, με χοντρό ανθεκτικό νήμα) είναι ενδεικτικά του εύρους

της πλεκτικής τέχνης, της δυναμικής παραδοσιακής γυναίκας της Γορτυνίας. Με έμφυτη κλίση για δημιουργία και με την δεξιοτεχνία των χεριών φτιάχνουν ανέξοδα ό,τι χρήσιμο και όμορφο για το σπιτικό τους. Με ευρηματικότητα και ευκολία ανακατασκευάζουν κατάλληλα περιττά υλικά και δημιουργούν με αυτά διάφορα χρηστικά ή διακοσμητικά αντικείμενα. Αξιοποιούν ακόμα και τις καλαμιές ή τα στάχυα των σιτηρών. Η χωρική χειροτεχνία, πέρα από την εξυπηρέτηση βιοτικών αναγκών, διατήρησε τις πατροπαράδοτες τεχνικές και την παραδοσιακή διακόσμηση.

Διακοσμητικό από στάχυα.

Καλαθάκι
Κρυάβρυση- Βαλτεσινίκο

8. ΓΙΑΤΡΙΣΣΑ Ή «ΚΑΛΟΓΙΑΤΡΙΣΣΑ»

Ως αεικίνητη Γορτύνια, η Βαλτεσινι(κι)ώτισσα δεν περιορίζεται μόνο στις χειρονακτικές ή τις οικογενειακές υποχρεώσεις. Η εργατικότητα, η ευρηματικότητα και η δοτικότητα της δεν έχουν όρια. Δεν σταματά η υπερπροσφορά μέχρι την οικογένεια Αναζητά και βρίσκει λύσεις σε προβλήματα υγείας όχι μόνο των δικών της ανθρώπων, αλλά και των συνανθρώπων της. Με κίνητρο την φιλανθρωπία, ορισμένες κατάφεραν να ανακαλύψουν το κρυμμένο τους τάλαντο.

Συγκεντρώνουν με φιλομάθεια και παρατήρηση σημαντικές εμπειρικές γνώσεις. Γνωρίζοντας λίγα ή καθόλου γράμματα, αλλά έχοντας φωτισμένο νου από πίστη και συναισθηματική νόηση, αγγίζουν πολλές φορές γνώσεις της επιστήμης. Προσφέρουν τις εμπειρικές γνώσεις τους εθελοντικά, ακούραστες και ανιδιοτελείς, όπου υπάρχει ανάγκη. Διαθέτουν χρόνο, κόπο, υπευθυνότητα, ευσυνειδησία και χέρια δραστήρια, γεμάτα αγάπη. Έχουν ιερό ενδιαφέρον για την *γιατρεία*, αισθήματα θετικά και ενέργεια θεοστάλακτη. Με πρακτικές θεραπευτικές συνταγές, κάνουν χρήσιμες πρακτικές επεμβάσεις. Διακρίνονται για τα μοναδικά τους χαρίσματα και κερδίζουν τον χαρακτηρισμό *πρακτική γιάτρισσα* ή *καλογιάτρισσα*.

α) Γιατρεύουν ακίνδυνα με δοκιμασμένες συνταγές, από φαρμακευτικά-θεραπευτικά βότανα, που τους προσφέρονται αφιλοκερδώς από το ατέλειωτο φυτικό βασίλειο του Μαινάλου, στην *φαρμακώδη* Αρκαδία. Χρησιμοποιούν την ελατόπισσα, το χαμομήλι, την μολόχα, τον διόσμο, το μελισσόχορτο, το δεντρολίβανο και πολλά άλλα βότανα.

β) Γιατρεύουν με θρησκευτικές προσευχές, με αγίασμα, με σταυρώματα συγκεκριμένα κατά περίπτωση, και ανακουφίζουν τον πόνο.

(Η απόκτηση και η μετάδοση αυτής της ιδιότητας απαιτούσε πνευματική άσκηση και συνεχή θρησκευτική προετοιμασία). Το χάρισμα της *θείας Μαριγώς* πηγάζει από την *βαθεία πίστη* στην *Θεία Χάρη*. Τρέχει παντού για να υποστηρίξει ασθενείς. Αναγράφεται ενδεικτικά μέρος από *σταύρωμα* που έκανε πριν και μετά από χειρουργική επέμβαση:

«[...] Τον Χριστόν ελόγγεψαν, ούτε όμπιασε, ούτε πόνεσε [...]»!

Μαζί της, τα παιδιά παίρνουν θάρρος και περνούν ανώδυνα τις παιδικές ασθένειες και όποιες επεμβάσεις. Οι ανήμποροι και οι ηλικιωμένοι αποκτούν δύναμη και ιώβεια υπομονή. Σήμερα, μετά από σχετικές μετρήσεις, η ιατρική επιστήμη παραδέχεται ότι η δυσάρεστη ενέργεια επιδεινώνει την κατάσταση του ασθενή, ενώ αντίθετα η θετικότητα και η ευχάριστη υποβολή συμβάλλει στην ανάρρωση.

Η εμπειρική μαμή είναι προέκταση της Αρτέμιδος, προστάτιδας της αγνότητας, των νεογέννητων, της λοχείας και του ζωικού βασιλείου. Γιάτρισσα ευφυής και εύστοχη, καθοδηγείται υποδειγματικά από τον Δημιουργό. Στις κοινωνίες του ζωικού και φυτικού βασιλείου έχει κάνει την *πρακτική* της. Καταγράφει προσεκτικά κάθε περιστατικό. Ως πολύτεκνη μάνα, έχει ενστικτώδη αντίληψη και εμπειρικές γνώσεις μαιευτικής. Τρέχει μέρα-νύχτα, άλλοτε κόντρα στον χιονιά, για να καλωσορίσει τη ζωή. Δεκτική στα μηνύματα της ζωής, καταγράφει τις καινούργιες γνώσεις από κάθε

μοναδική εμπειρία. Πόσους ανθρώπους έχει φέρει στο φως της ζωής η κυρά *Σμπόρενα*, φημισμένη πρακτική μαμή του Βαλτεσινίκου!

Περιζήτητες γιάτρισσες: η Βαλτεσινιώτισσα *Αννιώ* και η ξακουσμένη *Χρόναινα* της

Μυγδαλιάς, έχουν ανακαλύψει το δικό τους χάρισμα. Συγκολλούσαν επιτυχώς πρακτικά και θεράπευαν αρκετά κατάγματα. Η Βαλτεσινιώτισσα κυρά *Φροσύνη* θεράπευε τα *κρυοπαγήματα* σκεπάζοντας το μέλος που έπασχε με γκουανό⁴ σταβλισμένων ζώων. Αυτή η εμπειρική θεραπευτική συνταγή τεκμηριώθηκε επιστημονικά πολύ αργότερα, με την ανακάλυψη της πενικιλίνης.

Η πρακτική νοσοκόμα είναι έμπειρη και τολμηρή νοσηλεύτρια, με πνεύμα διακονίας. Προσφέρει

τις πρώτες βοήθειες, κάνει *ενέσεις*, φυσιοθεραπεία, περιποιείται τους ασθενείς και τους τραυματίες. Δεν αφήνει ανυπεράσπιστη καμία ζωή. Με την ίδια μοναδική προθυμία βοηθά και γιατρεύει τα ζώα. Η ανταπόδοση της ευγνωμοσύνης είναι συγκινητική. Συνεχίζει άκαμπτη την ιεραποστολή της, υποστηρίζοντας με αυτοθυσία την ζωή, χωρίς διακρίσεις.

Σε κρίσιμες εθνικές συνθήκες, όπως η Επανάσταση του 1821, οι πόλεμοι της Νεότερης Ιστορίας, η Κατοχή και οι εσωτερικοί διχασμοί, ορισμένες πρακτικές νοσοκόμες ξεπέρασαν το κλασικό τους πρότυπο. Αποφασισμένες ανέβαιναν τα βουνά για να συνεισφέρουν. Είχαν στην ποδιά τους κρυμμένα τα απαιτούμενα ιατρικά, πολεμοφόδια και το *μοιράδι* (ψωμί και τυρί) του πεινασμένου αγωνιστή.

E. Dodwell. Λονδίνο 1819
A classical and

topographical tour through
Greece (EOT).

Λεπτομέρεια.

Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Αμερικανική Σχολή

Κλασικών Σπουδών

Αθήνα.

*Κι οι μάνες τα κοφτά γκρεμνά,
σαν Παναγιές τ' ανέβαιναν [...],
αντροπατάγανε ψηλά, πέτρα την πέτρα{...}.*

Νικηφόρος Βρεττάκος

Στην μάχη του Άγιο-Νικόλα (βλέπε ιστοσελίδα www.inarcadia.gr Παλαιομονάστηρο Βαλτεσινίκου 1826), γυναικεία εφευρετικότητα επινόησε φωτισμό από αναμμένο ύφασμα, εμποτισμένο σε λάδι καντηλιού. Σφαλισμένο στον βράχο, έφεγγε και έτσι δεν αστοχούσαν οι λιγοστές σφαίρες των αγωνιστών, τα σκοτεινά μερόνυχτα της πολιορκίας του σπηλαιομονάστηρου από τον Ιμπραήμ.

⁴ Γκουανό: μείγμα αποσυνθεμένων περιττωμάτων ζώων. Από την ισπανική λέξη *guano*, που σημαίνει κοπριά.

Αφανείς εθελόντριες υπηρέτησαν τους ανήμπορους στις δύσκολες εποχές. Περιέθαλπαν με αυτοθυσία ασθενείς και τραυματίες. Φρόντιζαν και διατηρούσαν επιμελώς τις συνθήκες υγιεινής. Συνέβαλαν τα μέγιστα παντού. Εργάζονταν αδιάκοπα στα μαγειρεία, στην σίτιση, στον ιματισμό. Βρίσκονταν κοντά στις χήρες και στα ορφανά.

Σανατόριο της «Μάνας»
(Κορφοξυλιά Μαγουλιάνων)- Μαίναλο

{...} Και στον αφρό του ποταμού

Τρία κορίτσια πλέναν.

Τόνα πλένει τους άρρωστους,

τ άλλο τους λαβωμένους{...}

E. Dodwell-Λονδίνο 1819
A classical and

topographical tour through
Greece (ΕΟΤ). Λεπτομέρεια.

Γεννάδειος Βιβλιοθήκη
Αμερικανική Σχολή Κλασικών
Σπουδών – Αθήνα.

Δέχονται την μοίρα στωικά, καρτερικά, με καθαρό μυαλό. Παραμένουν αισιόδοξες ακόμη και στον θάνατο. Οι *μοιρολογίστρες* ξέρουν να χρυσώνουν τον πόνο. Η δυνατότερη, έχει αναδειχθεί ικανή και αναλαμβάνει το πιο βαρύ καθήκον του αποχαιρετισμού της ζωής, όπως επιβάλλουν η θρησκεία, οι τρόποι και τα έθιμα της τοπικής κοινωνίας. Παρά τα βάρη του βίου, το συναίσθημα περισσεύει. Εκτιμούν την αξία της ζωής και της ειρήνης. Πιστεύουν ότι *η ζωή είναι χρέος και το χρέος είναι χαρά*. Απλώνουν άδολη τη χαρά.

Τραγουδούν κατά τρόπο επαινετικό, διδακτικό και θεραπευτικό στις οικογενειακές και στις ομαδικές εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής: σε αρραβώνες, σε γάμους, στο νανούρισμα των παιδιών, σε βαπτίσεις, σε γιορτές και πανηγύρεις. Πρωταγωνιστούν στα τραγούδια της εργατικής ζωής: στον θερισμό, στο αλώνισμα, στον τρύγο, στην συλλογή και στο *ξεφύλλισμα* των καρπών, σε κάθε χειροτεχνική δημιουργία, σύμφωνα με το *μουσικήν ποίει και εργάζου* του Ευαγγελίου.

Παρουσιάζουν ενδιαφέρον οι εμπειρικές γιάτρισσες και οι πρακτικές τους.

Ακολουθούν δρόμους θεοβάδιστους. Συνεχίζουν το έργο των Μαινάλιων θεών, της Άρτεμης, του Ασκληπιού και του Πάνα⁵, που γιάτρευαν με βότανα από την *φαρμακάδη* Αρκαδία. Βαδίζουν στον δρόμο των θαυματουργών Αγίων Αναργύρων και φωτισμένες εξυπηρετούν τους ανθρώπους του ορεινού οικισμού και του μόχθου. Τους απαλλάσσουν πολλές φορές από δύσκολες μετακινήσεις στην πόλη και πορεύονται ενωμένες, εκτιμώντας την αξία της αλληλεγγύης.

⁵ Ο ευφυής Πάνας γιάτρευε τα πάντα με την *πανάκεια*, θεραπευτικό φυτό του Μαϊνάλου.

9. ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ

*Ιερά Μονή με τον έξω νάρθηκα (όπως ήταν παλιότερα) και
Η ιερή εικόνα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, στο Βαλτεσινίκο.*

Η Βαλτεσινι(κι)ώτισσα έχει ως πηγή αισιοδοξίας, δημιουργικής δύναμης και ανεξάντλητης προσφοράς την *πίστη*. Άλλωστε, *πίστη είναι η ουσία των πραγμάτων για τα οποία ελπίζουμε*. Αντλεί από το θησαύρισμα αρετής και υπομονής, από την Παναγία. Ορισμένες εκκλήθηκαν άνωθεν, για να προσφέρουν από την πνευματική ζωή τους. Ασκήθηκαν ως αγιοφανείς ταπεινότητες στις αρετές του μοναχισμού. Διακόνησαν σε αρκαδικές μονές ή μόνασαν *κατά κόσμο*, προσφέροντας στην εκκλησία και στην κοινωνία *έργα αγαθά*. Η ιερή διαδρομή τους είναι αξιόλογη. Υπηρέτησαν τις ιερές μονές και τους προσκυνητές, θεόσταλτες στην σκληρή μεταπολεμική εποχή, όταν οι κάτοικοι ήταν ανήμποροι και όταν ήταν επιτακτικές οι ανάγκες της επιβίωσης. Υπήρξαν στήριγμα και παράδειγμα ηθικό στους καταπονημένους ανθρώπους του μόχθου. Κατάφεραν συγχρόνως να συντηρήσουν την πολύτιμη πολιτιστική κληρονομιά. Με εργατικότητα και με τη βοήθεια των προσκυνητών, σεβόμενες την αποστολή και την θρησκευτική-ιστορική διαδρομή των μοναστηριών, αναστήλωσαν τις ιερές μονές και συντήρησαν τις μεταβυζαντινές τοιχογραφίες και εικόνες. Διέσωσαν τα θρησκευτικά και ιστορικά μνημεία πριν αυτά κηρυχτούν επισήμως διατηρητέα. Έκαναν δεντροφυτεύσεις και διαμόρφωσαν με καλαισθησία τον περιβάλλοντα χώρο των μοναστηριών που τάχθηκαν να υπηρετήσουν.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

[...] Λουλούδια του έρωτα, [...]
Γιόμισα τις παλιές μου τσέπες,
Πήγα και στη μάννα μου!
Καθόταν κάτω από το φεγγάρι,
και με νοιαζόταν{...}!

(Ν. Βρεττάκος 1912-1991)

Οι παραδοσιακές γυναίκες δεν είναι μόνο σπουδαίος οικονομικός παράγοντας. Είναι και σημαντικά ηθικά πρότυπα ζωής. Από όλα τα μέτωπα της ζωής, οι Γορτύνιες προσέφεραν και υπέδειξαν ανθρωπιά με δόση τέλεια. Με τους χτύπους του χτενιού και τους παλμούς της καρδιάς ύφαναν πολιτισμό. Στους κάμπους των υφαντών και σε κάθε έργο τους αγαθό καθρεφτίζεται η ζωή και η ψυχή τους. Τιμή και δόξα έχουν την εργασία και την προσφορά. Έχουν ανθρωπιστική διάθεση. Μεταδίδουν ζεστασιά που δεν την παγώνει ο χρόνος ή τα εμπόδια. Αυτά τα αντιμετωπίζουν ως πρόκληση. Συγκροτούν ένα ολόκληρο σύστημα αξιών. Στον κύκλο τους λειτουργούν ταπεινά και αυτονόητα,

ηθικοί κώδικες αλληλεγγύης και αλληλοκατανόησης. Είναι

προσανατολισμένες στο φως της Χριστιανικής αγάπης. Στις δύσκολες στιγμές επικαλούνται την θεία δύναμη. Με την δύναμη της πίστης παίρνουν σωστές αποφάσεις και βρίσκουν διεξόδους στις ανθρώπινες περιπέτειες ή δέχονται με γαλήνη το θέλημα του Θεού. Οι εμπειρικές γιάτρισσες, όπως άλλοτε τα τοπικά Ασκληπιεία, μαρτυρούν τον ψυχοπνευματικό χώρο όπου κινείται και εξελίσσεται η ζωή της χθесινής υπαίθρου. Μας βεβαιώνουν ότι η δυναμική της γυναίκας είναι διαθέσιμη και αποτελεσματική και ότι η ανάγκη είναι μητέρα τεχνών και επιστημών. Είναι σύμβολα της ατομικής εξέλιξης, γιατί ξέρουν να δίνουν τη λύση στα προβλήματα, όπως η Αριάδνη έδειξε στον Θησέα, με τον μίτο της, τρόπο διαφυγής από τον Λαβύρινθο. Συναποφασίζουν με τον άντρα, τιμούν και υποστηρίζουν τις αποφάσεις. Μαζί του δημιουργούν και εξελίσσονται, προστατεύοντας την αξιοπρέπειά τους. Με άμεσο ή έμμεσο τρόπο έχουν υποστηρίξει κάθε έργο του τόπου τους. Σε υπέρθυρο του ναού των Αγίων Θεοδώρων Βαλτεσινίκου, δίκαια αναγράφεται ότι ο ναός εκτίσθη συνεργούντων όλων των κατοίκων. Έχτισαν πολιτισμό όλοι μαζί, άντρες και γυναίκες. Χωρίς την συμβολή όλων, δεν θα είχαμε δημιουργήσει τίποτα αξιοθαύμαστο. Με τις ποικίλες δραστηριότητες, τις αυξημένες πρωτοβουλίες και ευθύνες που αναλαμβάνουν, οι παραδοσιακές γυναίκες της πατριαρχικής οικογένειας διαμόρφωσαν προσωπικότητα. Με εργατικότητα και αποτελεσματικότητα κέρδισαν τον σεβασμό και την αναγνώριση. Κατέκτησαν την ουσιαστική ισοτιμία χωρίς να την διεκδικήσουν. Με επάξιο τρόπο έθεσαν και υπέδειξαν ουσιαστικές και στέρεες βάσεις για την ισότητα. Μοιάζουν με πυξίδα που δείχνει την τέχνη της ζωής. Η αναγνώριση της προσφοράς τους από την κοινωνία και την πολιτεία είναι αμοιβή βέλτιστη και, συγχρόνως κίνητρο θετικό. Άλλωστε, η αναγνώριση είναι για όλους τόσο απαραίτητη για την ύπαρξη και την δημιουργία, όσο απαραίτητο είναι το ψωμί για τη ζωή.

Μήπως είναι καιρός να μελετήσουμε καλύτερα αυτές τις γυναικείες μορφές που έζησαν και δημιούργησαν πολιτισμό σε μία κοινωνία αυστηρά παραδοσιακή και σε μία πατριαρχικά δομημένη αυτονομίες και την ευμάρεια της από τα σύμβολα δύναμης,

οικογένεια, χωρίς τις εποχής μας και να αντλήσουμε προσφοράς και κατανόησης;

ΣΗΜΕΡΑ

Η εξέλιξη της βιομηχανίας, της τεχνολογίας και της πληροφορικής αλλάζει διαρκώς την έννοια της παραδοσιακής οικογένειας, της κοινωνίας και της οικονομίας. Εντούτοις, σε καμία εποχή δεν μπορεί να εξασφαλισθεί οικονομική ευμάρεια στην οικογένεια, από την εργασία ενός μόνο συζύγου, του οποίου τα έσοδα είναι χαμηλά. Στην ορεινή Γορτυνία δεν φαίνεται πολύ εύκολη η ανατροπή της παραδοσιακής δομής της κοινωνίας. Η πατριαρχική οικογένεια είναι ακόμη γερό κύτταρο. Οι αντρικοί ρόλοι είναι ευδιάκριτοι. Η θέση της γυναίκας δεν απαλλάσσεται απόλυτα από τους παραδοσιακούς ρόλους. Σε ορισμένες περιπτώσεις έχει καθορισμένη θέση, σε άλλες όμως δεν διαχωρίζεται η θέση της από αυτήν του άντρα. Εξακολουθεί να είναι πολύτεκνη μητέρα και εργαζόμενη πέρα από το σπίτι. Σήμερα αυτόαπασχολείται λιγότερο στην αγροτική καλλιέργεια και στην κτηνοτροφία. Σπανιότερα εργάζεται στο εμπόριο ή ως υπάλληλος μικρής επιχείρησης (παντοπωλείο, περίπτερο, ταβέρνα, κρεοπωλείο, καφενείο, ξενώνας). Ακόμη λιγότερο απασχολείται ως υπάλληλος γραφείου ή προσφέρει διάφορες υπηρεσίες αμισθί. Έχει απαλλαγεί από πολλά βάρη του παρελθόντος. Η κοινωνία εξελίσσεται. Η γυναίκα δικαιώνεται. Η ισότητα κατοχυρώνεται με νόμους. Όμως στην πράξη, είναι πολύ δύσκολη η εφαρμογή της. Σήμερα, οι εργασιακές επιλογές χρειάζονται περισσότερη προσοχή. Η εργασία και έξω από το σπίτι, επιβαρύνει κάθε γυναίκα και ενισχύει την υπογεννητικότητα. Είναι άραγε μόνο ατομική ευθύνη η ευημερία της οικογένειας, του κυττάρου της κοινωνίας; Πρέπει να υποστηρίζεται η πολύτεκνη και εργαζόμενη μητέρα της υπαίθρου; Πρέπει να υποστηρίζεται κάθε εργαζόμενη μητέρα για να μπορεί να συνδυάζει παραγωγικά και ποιοτικά την μητρότητα και την εργασία στον τόπο της; Η γυναίκα της υπαίθρου είναι δυναμική και διεκδικεί την θέση της στην σύγχρονη κοινωνία. Προσωπική

«Γάτα» (1972)

Ζωή Σκιαδαρέση (1931)

Καλλιτεχνική Συλλογή εκδόσεων E.T.E. 1994

[...] Σε αυτόν τον κόσμο που είμαστε,,
άλλοι τον είχαν πρώτα..
Σε μας τον παραδόκανε,,
κι άλλοι τον καρτερούνε[...]

**Η αγάπη και ο σεβασμός επιβάλλεται
να είναι αμοιβαία από τη μια γενιά στην άλλη.**

ΣΥΝΤΑΞΗ, ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΟΥ:

ΠΑΝΑΓΟΥΛΙΑ –ΚΟΥΤΣΟΥΚΟΥ ΑΛΑΜΑΝΤΙΑ

ΠΗΓΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- 1) *Εισαγωγή στη Λαογραφία*, Γεωργίου Α. Μέγα.
- 2) *Σύλλογος Εκπαιδύσεως Νεανίδων (ΣΕΝ)*, 1872, ΑΘΗΝΑ .
- 3) *Εγκυκλοπαίδεια ΚΟΣΜΟΣ*, εκδόσεις Γ. ΚΟΝΤΕΟΥ- ΑΦΟΙ Β. ΝΑΣΤΟΥ
ΑΘΗΝΑ –ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
- 4) *Με τη δύναμη του Νερού*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα Ε.Τ..Β.Α.
- 5) *ΕΛΛΑΣ - ΤΑΞΙΔΙ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΧΡΟΝΟ*, Συλλεκτικό Λεύκωμα Γενναδείου
Βιβλιοθήκης. (*Η Ελλάδα μέσα από τα έργα ξένων περιηγητών και εικόνες από τη
σύγχρονη Ελλάδα- Ε.Ο.Τ*)
- 6) *Καλλιτεχνική Συλλογή*, εκδόσεις της ΕΤΕ, 1994.
- 7) Δημητσάνα - *Στεμνίτσα Άνθη της Πέτρας*, εφημερίδα *Καθημερινή*
(Επτά Ημέρες, 9/11/ 2003).
- 8) *Η Στεμνίτσα και το Φαράγγι του Λούσιου*. Δήμος Τρικολλώνων.
- 9) *Περιήγηση Αρκαδίας*, Πέτρου Σαραντάκη.
- 10) *Ευδαίμων Αρκαδία*, PEDRO OLALLA
- 11) *Δημοτικά Τραγούδια της Αρκαδίας*, Μπάμπη Μουρούτσου.
- 12) *Ανθολογία Αρκάδων ποιητών*, 1975. Δ/νση Πρωτο/θμιας Εκπ/σης Αρκαδίας.
- 13) *Στοιχεία Οικολογίας*, Μιχάλης Γ. Καρανδεινός.
- 14) *Ελληνική Χλωρίδα*, HELMUT BAUMANN (*Flora mythologica: griechische
Pflanzenwelt in der Antike*).
- 15) *Αγνάντια στα Λαγκάδια*, Νίκη Κούρταλη-Κούλη.
- 16) Διαδικτυακός τόπος www.douridasliterature.com
- 17) Άρθρο Μαίρης Αδαμοπούλου από την εφημερίδα *ΤΑ ΝΕΑ*, 5/10/2009.
- 18) *Εγκυκλοπαίδεια ΝΕΟΣ ΘΗΣΑΥΡΟΣ ΓΝΩΣΕΩΝ*, εκδόσεις ΔΩΡΙΚΟΣ, ΑΘΗΝΑ
- 19) *Προσωπικό αρχείο και αείμνηστες μαρτυρίες*: Μαρίτσας Τσαφάρá, Μαργώς
Καρακάλου και άλλων γυναικών της Γορτυνίας.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Από Παναγούλια- Κουτσούκου Αδαμαντία: Σύνολο φωτο: (130)

<i>Αύξοντας αριθμός σελίδας κειμένου</i>	<i>Αριθμός φωτογραφιών</i>
2	4
3	1
4	16
5	10
6	8
7	12
8	10
9	5
10	4
11	1
12	3
13	4
14	3

<i>Αύξοντας αριθμός σελίδας κειμένου.</i>	<i>Αριθμός φωτογραφιών</i>
15	1
16	8
17	5
18	3
19	5
20	6
21	2
22	2
23	3
24	4
25	4
26	6

Από άλλες πηγές:

<i>Ονομασία πηγής</i>	<i>Σύνολο φωτο:</i>	<i>Αύξοντας αριθμός σελίδας κειμένου</i>	<i>Αριθμός φωτογραφιών</i>
Καλλιτεχνική Συλλογή της Ε.Τ.Ε 1994 (ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ) (11)		ΕΞΩΦΥΛΛΟ	1
		2	2
		3	1
		4	1
		6	2
		8	1
		11	1
		14	1
		26	1
Μουσείο Λαϊκής τέχνης Αθήνα	(1)	12	2
Ημερολ. Αρκαδίας 2010 Π.Σαραντάκη	(3)	5	1 λεπτ.
		6	1 λεπτ.
		24	1 λεπτ.
Ιστοσελίδα <i>inarcadia</i>	(1)	5	1
Μουσείο Μπενάκη- Αθήνα	(1)	4	1
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο Αθήνα	(1)	17	1
Μουσείο Ακρόπολης- Αθήνα 2010	(1)	10	1
Λαογραφική Συλλογή Δημητσάνας	(1)	17	1
Από Διαδικτυακό τόπο	(1)	10	1
Γεννάδειος Βιβλιοθήκη – Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών –Αθήνα	(3)	4	1 από σελίδα Λευκ.12: λεπτ.

Συλλεκτικό Λεύκωμα: <i>ΕΛΛΑΣ</i> . Συλλεκτικό Λεύκωμα: <i>ΤΑΞΙΔΙ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΧΡΟΝΟ</i> (Η Ελλάδα μέσα από τα έργα ξένων περιηγητών και εικόνες από τη σύγχρονη Ελλάδα) (Ε.Ο.Τ.)		φωτό: Ν. Μάρκου
	11	2 από σελίδα Λευκ: 76 λεπτ. φωτό: Γ. Βαχαρίδης
	23	1 από σελίδα Λευκ. 84: λεπτ. φωτό: Ν. Μάρκου

8 ΜΑΡΤΙΟΥ 2010

adapanagoulia@yahoo.gr

ΠΑΛΑΙΟ ΦΑΛΗΡΟ

ΑΘΗΝΑ

Οποιαδήποτε αναπαραγωγή κειμένου ή φωτογραφίας από το παρόν πόνημα απαγορεύεται. Η δημιουργός διατηρεί κατοχυρωμένα και ακέραια τα δικαιώματα της πνευματικής ιδιοκτησίας. (Νόμος 2121 1993).